

УДК: 81'38

Сатыбалдиева М.

ЫМУнун магистранты

Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ТИЛДИК ЁЗГӨЧӨЛӨЩӨКТӨР

Макалада залкар жазуучубуз Ч.Айтматовдун чыгармаларына стилдик жана морфологиялык жактан талдоо жүргүзүлүп, жазуучунун морфологиялык стилин, айрым сөздөрдүн стилистикалык колдонуу чегин белгилөө тууралуу кеп болот.

Ч.Айтматовдун чыгармалары миң кырлуу, бир сырлуу тереңдиги менен айырмалуу. Анын чыгармаларында негизги бутага алынган, көркөм талдоого ниет кылынган борбордук идеялардан сырткары, абдан тыкан жана терең ойлонулган сюжет, композиция образдар системасынын натыйжасында негизги идеяга параллелдүү жана вертикалдуу багытта өнүктүрүлгөн ойлордун калып катмары жаткандыгы байкалат.

Ч.Айтматов жөнүндө сөз кылганда, аны реалисттик методдун жогорку бийиктигине чыккан, ошону менен бирге өзүнчө айырмалуу стилдик белгилери бар жазуучу деп билебиз.

Азыркы мезгилде «стиль» кандайдыр бир жазуучуга тиешелүү өзгөчөлүктү туюндурат. Ал чыгарманын бардык тарабынан, башкача айтканда, образ түзүүдөн тартып тил чеберчилигине чейин байкалат. Стиль бир адамдын экинчи адамга мүнөзүнүн окшобогондугу сыяктуу эле бир жазуучунун экинчи жазуучуга тема талдоодон тартып, образдарды көркөмдөөдөн, тил маселесине чейин өзгөчөлөнгөн көп жагдайларын камтыйт. Бул ошол жазуучунун басып өткөн турмуш жолунан, жеке адамдык тагдырынан, жыйнаган турмуштук тажрыйбасынан, көз карашынан ж.б.у.с., жактарынан келип чыга турган, башкача айтканда, анын бала чагынан каны-жаны менен бүткөн өзгөчөлүктөрү экенин белгилеп кетүүгө болот.

Ч.Айтматовдун чыгармасынын тили – жандуу, образдуу, колориттүү элдик тил менен адабий тилдин органикалык тутумдаш түрү.

Ч.Айтматовдун стилине мүнөздүү көрүнүштүн дагы бири–бул анын чыгармаларынын тилинин маңыздуулугу, ширелүүлүгү, көркөм сүрөттөө каражаттардын жыштыгы жана орундуулугу, кыргыздын ата-бабасынан бери келе жаткан нукура сөздөрүн, тилдеги историзм, неологизм, жаргонизм, профессионализм, диалектизм сыяктуу ар түрдүү катмарлардан өтө жогорку деңгээлде чеберчилик, сезимталдык менен колдоно билүү өзгөчөлүгү эсептелет.

Жазуучунун элдик мифтерге, жомок-уламыштарга кайрылып, аларды өзүнүн чыгармаларынын сюжетине органикалык түрдү тутумдаштыра билгендиги – анын дагы бир жазуучулук феномени. Демек, көркөм адабиятта өз стилин тапкан жазуучу мыктылардын мыктысы катары бааланат. Башкача айтканда, автордун дүйнөгө көз карашы, анын инсандык өзгөчөлүгү, материалды иштеп берүү жагы биринчи жагдайга көз каранды. Алсак, Чыңгыз Айтматов кара сөз чебери, ал – турмуштук көрүнүштөрдү ар дайым жаркын лирикалык маанайда кабылдаган лирик романтик. Жазуучунун кайсы чыгармасына кайрылсак да, башкы өзгөчөлүк катары Айтматовдун стилиндеги башкы белги, касиет чыгармаларынын калган компоненттеринде: тема таап, аны чечмелеп берүүдө, портрет түзүү, жаратылышты сүрөттөө, айбанаттар дүйнөсүн ачууда, көркөм деталдарды колдонууда, жыйынтыгында, жаркын драмалуу, эч качан эстен кеткис мүнөздөрдү түзүүдө көрүнөт.

Т.Аширбаев морфологиялык стилистиканын проблемаларына кеңири токтолуп, тилдик деңгээл катары саналган морфология стилистикада да өз деңгээлин түзө алат, бирок морфологиялык стилистиканын каражаттарына лексикалык стилистиканын каражаттарынын деңгээлинен кароого болбойт. Анткени, биринчиден, бардык тилдик

деггээлдердин стилистикалык сапаттары окшош эмес, экинчиден, морфологиялык стилистиканын мүмкүнчүлүктөрү башка тилдик-стилистикалык деггээлдерден салыштырмалуу бир топ «жарды» экендигин белгилейт.

Демек, морфологиялык каражаттар кыргыз адабий тилинин бардык стилдеринде, айрым бир өзгөчөлүктөрдү эске албаганда, бирдей колдонула берет. Морфологиялык категориялардын көрсөткүчтөрүнүн синонимдештиги лексикалык бирдиктердин синонимдештигине салыштырганда, бир топ начар өнүккөн. Ошондуктан морфологиялык стилистикалык каражаттар боектуулугу боюнча эмес, функционалдуулугу боюнча жиктелет. Ошентип, синтаксистик жана лексикалык каражаттардан эмоционалдык-эксперссивдик боектуулугу бир кыйла аз болот жана жалпы тилдик нормалардан аз өлчөмдө четтейт, мунун натыйжасында морфологиялык категориялардын көрсөткүчтөрү тилде бекем туруктуулукка ээ. Көркөм чыгарманын стилинде улуттук тилдин морфологиясынын каражаттарын колдонуу өзүнүн бийиктигине жетет. Ошондуктан ар кандай тилдин морфологиялык стилистиканын негизги изилдөө объектиси көркөм чыгарма болуп эсептелет. Мына ушул филологиялык салтты улантып, кыргыз тилинин морфологиялык стилистикасынын изилдөө объектиси катары Ч.Айтматовдун чыгармаларын иликтөөгө алдык. Кыргыз тилинин стилистикасы – тектеш тилдердин стилистикаларына салыштырмалуу өтө жаш илим. Ал акыркы 20-30 жылдын аралыгында гана лингвистикалык илим катары изилдөөгө алынып, мектептерде, атайын окуу жайларында окутулуп келе жатат. Кыргыз тилинин стилистикасы түпкүлүгүндө кеп маданияты менен тыгыз байланышта каралат. Ошондуктан кыргыз жаштарынын тил жана кеп маданиятын жогорулатууда кыргыз тилинин стилистикасы илимий негизде өтө чоь милдет аткара тургандыгын эч ким тана албайт.

Бир тилдик категориянын морфологиялык көрсөткүчү башка бир морфологиялык көрсөткүч менен да синонимдик абалда келиши мүмкүн. Мисалы, *Сизди угуп жатабыз*. Мында **I жактын** көптүк сандагы *–быз* мүчөсү I жактын жекелик санынын *–мын* мүчөсүнүн ордуна колдонулушу мүмкүн. Демек, морфологиялык синонимия тилдик факт болуп саналат жана бул кубулуш морфологиялык стилистикада чечүүчү мааниге ээ. Кыргыз тилинин морфологиялык стилистикасында айрым сөз өзгөртүүчү жана форма жасоочу мүчөлөрдүн кепте түшүрүлүп айтылышы да стилдик мааниге ээ. Кыргыз тилинин морфологиялык стилистикасынын орчундуу проблемаларынын бири – морфологиялык стилистикалык парадигманы аныктоо. Кыргыз тилинин морфологиялык стилистикасынын парадигмасы морфологиялык каражаттардын кепте стилдер боюнча жиктелишине жана синонимдик жактан күчтүү өнүгө албагандыгы менен шартталган. Ошол себептен морфологиялык стилистикада үч (же толук) баскычтуу парадигма жөнүндө сөз кылууга болбостугун Т.Аширбаев белгилеген. Кыргыз тилинин морфологиялык стилистикасынын парадигмасы бири-бирине карама-каршы коюлган китептик-орток жана орток-сүйлөшүү белгилерин камтыган эки гана баскычта турат.

Орток белгиге ээ болгон морфологиялык каражаттар (уьгу, сөз өзгөртүүчү жана форма жасоочу мүчөлөр) адабий тилдин бардык стилдеринде колдонулушу жана тилдик норманын чегинен чыкпагандыгы менен өзгөчөлөнөт жана кайсы бир стилдин белгисин жаратуу үчүн бир аз четтеген морфологиялык каражаттарга карама-каршы коюлат. Мисалы: *Ооба, он бешке чыкпай жатып аял болдум!* Жазуучу каармандын өзүнүн кебинде Алтынайдын жашынын канчада экенин *он беш деген* сан атооч сөздү колдонуу менен ырастаганын байкоого болот. Он беш деген сан атооч орток маанилүү. Ал эми *ондой, он он беш, он чакты, он-он бештей* деген сыяктуу сөздөр функционалдык жактан жиктелет, булар сүйлөшүү стилинин белгисине ээ.

Каармандын кептеринде, жүрүм-турумдарын сүрөттөгөн автордун баяндоосунда, пейзаждык сүрөттөөлөрдө, макал, ылакаптарда, учкул сөздөрдү, образдуулукту жаратуучу

жана эмоционалдык-экспрессивдүүлүктү арттыруучу көркөм каражаттарды Ч.Айтматов ар тараптуу жана зор чыгармачылык менен пайдаланган.

Зат атоочтун заттык мааниси атайын грамматикалык белгилер аркылуу аныкталат. Ал белгилер, конкреттүү алганда, морфологиялык жана синтаксистик белгилер болуп экиге бөлүнөт.

Заттык маанинин морфологиялык белгиси катары атайын грамматикалык категориялар: **жөндөмөлөр, таандык, сан, жак** категориялары эсептелет.

Заттык маанидеги эмоционалдуу-боектуу тилдик каражаттар ошол жана терс маанидеги автордук кепте да, каармандын кебинде да эч бир көркөм чыгармада кезикпеген өзгөчөлөнгөн тилдик каражаттар менен берилгендиги байкалат. Өз стилине ээ болгон сөз чебери кайсы гана каармандын кебинде бул каражаттарды колдонбосун, сөз күчүнө терең маани берип, анын таасирдүүлүгүнө жетише алган. Буга Толгонайдын Жер-эне менен болгон маегин келтирели:

- *Ооба, Жер Энем, унчукканда кантер элем. Мен эле жалгыз болсом экен - согуштун кесепети тийбеген бир да үй-бүлө, бир да адам калган жок эле го. Башкасын айтпай эле коеюн, дүйнөнүн өйдө-төмөнү менен эч кандай иши жок кезинде, тили жаабыдан чыккан кичинекей балдар да, ошол балыр сүт бөбөктөр да, ырдап койчу десең, кабырык түтөтүп:*

«Ак көйнөгүм этеги

Элбир-селбир этеди.

Аскерге кеткен атамдын

Бир кабары келеби?»-деп, какшап турса, кимдин жаны карайбайт да, бүлүк салган душманга; *«Сени канабы!»*-деп, ким кекенбейт.

Мында жер-энем, согуштун кесепети, үй-бүлө, адам, дүйнөнүн, иши, тили, балдар, бөбөктөр, көйнөгүм, этеги, аскерге, атамдын кабары, жаны, душманга деген зат атоочтордун түрдүү категориялык, тактап айтканда, **жак, таандык, сан, жөндөмө** категорияларынын көрсөткүч формаларын колдонуп, кептеги эмоционалдык боектуулукту арттырган. Демек, зат атоочтун грамматикалык категорияларынын формалары Ч.Айтматовдун чыгармаларында жазуучунун көркөм чеберчилик таянычы катары кызмат аткарып, каармандын кебиндеги эмоционалдык кошумча маанилерди реалдаштырууда өзгөчө мааниге ээ болгон. Эмоционалдык өң-түсү бар экспрессивдүү сөздөр көбүнчө көркөм чыгарманын тилинде стилдик боек, түс сыяктуу колдонулат. Эмоциялык түс бир эле зат атоочко эле колдонулбайт, анын башка категорияларында мүчөлөрүндө берилет. Кептеги тилдик каражаттарды сүрөткер тарабынан тандоо боектуу сөздөрдүн белгилүү чөйрөдө колдонулуш мүмкүнчүлүгү менен мүнөздөлөт. Тактап айтканда, тилдеги боектуу каражаттар көркөм чыгармада каармандын кебинде жагдайга жараша ички сезимди билдирүү максатында автор тарабынан тандалып колдонулат. Ошентип, эмоционалдык боектуулукту түзгөн зат атоочтор кепте колдонулушу боюнча бирдей мааниге ээ эмес. Кептеги ошол маанини туюнткан зат атооч сөздө аталышы одоно, уятуу, жагымсыз сөздөргө карама-каршы мааниде айтылып, сүйлөмгө сылыктыкты, жагымдуулукту жана кооздукту киргизет. Чыгармада жагдайга жараша сүйлөөчүнүн ошол мааниде экендигин билгизет. Ошол мааниде иштетилген зат атоочтор кепте айтуучунун ой-пикирин жана дилин билгизип, анын кебинин жекелүүлүгүн, тонун, стилин, интонациясын сездирип турат. Алар стилдик түшүнүк катары каралып, адамдын эмоциясындагы ой маанайды билдирип, образ-мүнөздөрдүн ачылышында белгилүү деңгээлде стилдик кызмат аткарат. Ал эми кеп аркылуу терс эмоционалдык абалды туюнткан зат атоочтор чыгармада одоно, орой айтылган маанайда кезигет. Алар көркөм чыгармада автор тарабынан ички терс сезимдерди билдирүүдө боектуу каражат катары пайдаланылат жана сүйлөшүү стилинин белгилерин жаратат.

Жыйынтыктап айтканда, автордун чыгармаларында каармандын көз карашын, кулк-мүнөзүн, кандай маанайда экендигин, маданий деңгээлин, кыймыл-аракетин, көрүнүшүн,

ички сезимин образдуу жана элестүү чагылтуу кёбүнчө зат атооч сөздөрдүн эмоциялык жана экспрессивдик таасир этүүчү күчү аркылуу ишке ашарын байкаса болот.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. -Б.: «Айбек» фирмасы, 1997.-296 б.
2. Ажыбаева З. Зат атооч сөздөрдө эмоционалдык-экспрессивдик маанилердин берилиши. –Б., 2003.-169 б.
3. Айтматов Ч. Биринчи мугалим. –Ф.: Мектеп, 1978.-316 б.
4. Айтматов Ч. 3 томдон турган чыгармалар. -Ф.: Кыргызстан, 1982.-426 б.
5. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. (Стилистиканын жалпы маселелери): 1-китеп. –Бишкек -Ош: Кыргызстан, 2000. -122 б.
6. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: морфологиялык жана синтаксистик стилистика: 3-китеп. -Б., 2001-172 б.